

посебно издвојио Владимира Јовановића због његових програмских текстова у којима је захтевао ослобођење и уједињење српског народа у идеалу слободе.

Премда колективна монографија *Државно-правни оквири и осећање припадности: српски колективни идентитет у новом веку* није обухватила све области у развоју националне идеје у Срба, аутори су у великој мери успели да проблематизују веома сложен, динамичан и неретко врло противречан однос

између српског народа, с једне стране, и страних држава, с друге. У том погледу, резултат овог рада може представљати изузетно користан путоказ будућим истраживачима који би требало да расветле остале нијансе у нашем разумевању институција, идентитета, идеја и језика новог века.

Петар С. Пурчић
Институт за европске студије,
Београд, Србија
petar.pero.curcic@gmail.com

UDC 327(497.11:470"18/20")(049.32)

Примљен: 15. 1. 2025.

Прихваћен: 23. 1. 2025.

ЗНАЧАЈНА ЗБИРКА ЧИЊЕНИЦА ИЗ ИСТОРИЈЕ СРПСКО-РУСКИХ ОДНОСА

(Никола Б. Поповић, *Срби и Руси у изазовима историје (19–20. век)*.
Прилози за историју српско-руских и југословенско-совјетских односа,
Фондација Александар Невски, Београд 2023; 342 стр.)

Никола Б. Поповић (1939) спада међу оне српске историчаре који су о српско-руским односима писали научно, темељно, ослањајући се на обимна истраживања примарних историјских извора у руским архивима. Објавио је близу три стотине библиографских јединица, међу којима треба издвојити књиге: *Односи Србије и Русије у Првом светском рату* (прво издање, Београд 1977); *Jugoslovensko-sovjetski odnosi u Drugom svetskom ratu* (Београд 1988) и *Срби у трајанском рату у Русији 1918–1921*. (Београд 2005), као и низ значајних прилога објављених у часопису *Историја 20. века* у којима је пропратио историографску продукцију на руском језику насталу након што је либерализација у приступу историјским изворима у периоду перestroјке, од 1985, и након распада Совјетског Савеза, омогућила преиспитивање совјетске историје, али и поновно објављивање историографске и филозофске литературе предреволуционарне Русије. Током деценија у којима

су настајали прилози објављени у овом зборнику, између 1969. и 2023. године, Поповић је у Москви и Лењинграду боравио 23 пута и приредио низ збирки историјских извора о југословенским добровољцима у Русији (1914–1918), учешћу Југословена у Октобарској револуцији и о српском националном програму. Осим средишње у његовом научном опусу теме руско-српских односа током светских ратова, Поповић је проучио низ повезаних релевантних историографских питања. Зборник радова *Срби и Руси у изазовима историје* чини седамнаест прилога груписаних у две тематско-хронолошке целине.

Радови у првој целини (стр. 11–218) обухватају период „Дугог деветнаестог века” (Е. Hobsbawm), хронолошки омеђеног Великом француском буржоаском револуцијом на његовом почетку и Првим светским ратом (односно Октобарском револуцијом) на крају. Сваки прилог у овом зборнику настајао је посебном приликом и, изузимајући један, био је раније публикован. Приступајући одабиру прилога, поред жеље да у једној књизи обједини одговоре на различита раније недовољно самостално изучена питања из историје српско-руских односа, Поповић се руководио и тежњом да тема сваког одабраног текста „уједно кореспондира са осталим прилозима, тако да граде општију слику”. Полазећи од те „општије слике”, лако је приметити да прилози сабрани у првој целини књиге имају тему која им је, скоро свима, заједничка. Иако у „Предговору” Поповић пише, с доста права, да се смисао имена зборника налази у речи *изазов* или, тачније, у „борби за опстанак” која се јавља као „црвена нит историје оба народа”, чини се, посматрајући Поповићеве радове као једну смисаону целину, да тема *подушарности интереса Србије и Русије кроз историју* подједнако верно описује црвену нит већине прилога у овом зборнику. Стога би Поповићеве радове ваљало посматрати углавном из тог тематског угла. Прилози насловљени „Односи Срба и Руса од XVII до XX века” и „Подударност интереса Русије и Србије 1878–1914.” најбоље то илуструју. У првом тексту, аутор је дао пре садржајан нацрт него комплексан преглед историје српско-руских односа од догађаја који се може узети као први помен међусобних веза, од сусрета Светог Саве са руским монахом¹ до Првог свет-

ског рата. Пишући о плановима о ослобођењу српског и других православних народа уз руску помоћ, које су, по свој прилици, међу Србима први формулисали митрополит Сава II Ердељски и његов брат гроф Ђорђе Бранковић за свог боравка у Москви (1668), Поповић примећује да је појава ових планова падала у време када се Османско царство још увек налазило на свом врхунцу, а Русија још увек није била моћна и снажна каквом су српски предводници желели да је виде. Аутор примећује да су српско-руски односи од времена Петра Великог постали „разнообразнији и богатији”, али не изоставља ни да помене, иако веома штуро, личности које су у ранијим периодима значајно допринеле српској и руској култури, попут митрополита Кипријана Кијевског, Григорија Цамблака и Пахомија Логотета. Од времена Катарине Велике најважнији стратегијски и геополитички циљ Руске империје постало је овладавање Цариградом и мореузима и, преко њих, излазак на Средоземно море. Насупрот томе, идеја о обнови самосталности српске државе, ослобођењу свих Срба од османске власти и њиховом уједињењу, негована међу предводницима српског народа на почетку новог века, до краја 19. столећа прерасла је, посредством национализма, у српски национални идеал који је „одредио политичку историју Србије у деветнаестом и двадесетом веку”. У крајњем исходу, остварење српског националног програма доводило је у питање опстанак не само Османског, већ и Хабзбуршког царства, на шта Русија није увек била спремна: подударност интереса Србије и Руске империје зависила је од тренутне снаге Русије и од мере у којој се српски национални програм уклапао у њене империјалне интересе. Руска политика у Источном питању, „борби око опстанка Османлијске Царевине у Леванту и на Балкану” (како се изразио Василиј Поповић), била је обележена бригом да дејства Русије не изазову неповољне по њене интересе реакције других великих држава, пре свих Аустрије. Овим аутор образлаже оклевање Русије да у Кнежевини Србији именује свог конзула, иако су то пре ње учиниле Велика Британија и Аустрија. У већини прилога у овом зборнику нарочит акценат је стављен на српско-руске односе од почетка шездесетих година 19. столећа, нарочито између 1878. и 1917. године. Одабир 1878. године у Поповићевим радовима није случајан. До 1878. Кнежевина Србија

¹ Историографија овај сусрет и Растково монашење датује у 1192, односно 1193. годину; стога је година 1185. коју аутор наводи неодржива.

била је аутономна провинција Османског царства, услед чега су њени трговинско-економски и дипломатски односи са другим државама били у знатној мери спутани оквирима империје коју сама није могла да поразити. За владајуће кругове у Русији, укључујући Министарство финансија и Азијски департаман Министарства иностраних дела, односи са Србијом били су део опште званичне политике Русије према царствима у којима је српски народ живео – Аустројском и Османском. Стицањем државне независности, за Србе се завршила тек једна етапа у њиховој борби за национално ослобођење. Иако одлуке Берлинског конгреса „нису проузроковале ревизију дугорочних интереса Русије и Србије”, ипак је у обе земље њихова спољнополитичка оријентација доведена у питање. Пред српском дипломатијом се постављало питање како да се оствари национални програм, а да се притом избегне нови Сан-Стефански мир. Након извесног колебања, кнез Милан Обреновић се, после посете Петрограду, 1881, одлучио на потпуну преоријентацију српске спољне политике са тражења ослонаца у Русији на Аустроугарску. Тајна конвенција (потписана 28. јуна 1881) била је „производ чисте кнежевске воље”. Поповић аустрофилску политику кнеза (потом краља) Милана оцењује као дисконтинуитет, тачније као „епизоду” зато што је то „био једини и најотворенији покушај вођења политике без ослонаца на Русију” и као „заблуду” утолико уколико је краљ Милан заиста био уверен „да је могуће помирити државне и националне интересе Срба са германским империјализмом Аустроу-Угарске и Немачког Рајха”. Нов међународни положај Кнежевине Србије након Берлинског конгреса захтевао је и регулисање односа са Цариградском патријаршијом на новим основама. Русија је веома благонаклоно гледала на добијање аутокефалности српске цркве (1879). Међутим, спољнополитичка преоријентација кнеза Милана одразила се и на црквена питања, те је кнез детронизовао митрополита Михаила (Јовановића) који је важио за русофила, што се крајње неповољно одразило на укупне руско-српске односе до митрополитовог повратка из емиграције (1889).

Нашавши се у изолацији на Берлинском конгресу, сазваном да ревидира резултате мира у Сан-Стефану, Русија је, суочена са финансијском исцрпљеношћу и с одлучним

ставом великих држава да јој се не дозволи да војним путем наметне своју превласт у стратегијски важном региону Цариграда и мореуза, била принуђена да на Балкану, након 1878, води дефанзивну политику одржавања *status-a quo*. Два основна задатка те политике, формулисана крајем 1879, била су: 1) спречавање Аустроугарске да пређе границе које су јој одређене Берлинским конгресом или да изврши нартај на независност Кнежевина Србије и Црне Горе; и 2) спречавање Велике Британије да запоседне мореузе. Овако формулисана политика одржавања *status-a quo* на Балкану одржала се деценијама услед економске исцрпљености царске Русије и њене неспремности да води рат са Централним силама. У складу с овим циљевима Русије на Балкану, Поповић вреднује руску политику према Србији у последњим деценијама 19. столећа и пред Први светски рат. Иако је време владавине двојице последњих Обреновића било доба у којем су српско-руски односи досегли најнижу тачку, аутор истиче да Русија у том периоду није заузела непријатељски став према Србији и није радила на обарању Обреновића, већ је то препустила времену, а да је, у целини, њена политика одржавања *status-a quo* одговарала „државним интересима Србије, али не и српском националном идеалу – ослобођењу и уједињењу Срба”. Анексиона криза (1908–1909) била је, пише Поповић, први озбиљан ударац политици *status-a quo* на Балкану. Царска Русија, неспремна за сукоб, попустила је пред ултиматумом Немачког рајха. Важно је напоменути да у вези са неспремношћу Русије за рат, Поповић на пар места наводи мишљење савремене руске историографије (стр. 140. и 158) према којем је програм наоружања Русије требало да се заврши тек 1919. године, а не 1917. како се раније сматрало у историографији! Закључујући прилог о политици Русије у Анексионај кризи, Поповић пише: „Анексија БиХ није угрожавала независност Србије, до чега је Русији било стало, али јесте поразно деловала на перспективу остварења српског националног идеала и целовитост српске државе”. Одлука Николаја II да у Јулској кризи стане на страну Краљевине Србије и објави рат Аустроугарској била је мотивисана, поред осталог, аустројским ултиматумом српској влади (23. јула 1914) којим се, заједно са независношћу Србије, нарушавала и деценијска политика Русије на Балкану. У том контексту,

у прилогу „Цар Николај II и Срби 19 (6) јануара 1916”, аутор сагледава и одлуку императора Николаја II, да се заузме код савезничких влада за хитну евакуацију српске војске из Албаније и да, истог дана, потврдно одговори на захтеве српских представника који су се тицали добровољачких јединица у Русији. Обе одлуке могу се тумачити као „производ ратне стварности”, али, исто тако, „њихово доношење било је у складу с дугогодишњом благонаклоном политиком Руске Империје према Србији”. Занимљиво је навести да у раду „Јован Миланковић, последњи српски дипломата у царској Русији” (стр. 185–208) Поповић пише да је Краљевина СХС била једина држава која је признавала белогардејску владу адмирала Александра Колчака. Ипак, ауторова оцена да је Колчакова влада „била покушај обнове царске Русије на сверуском плану” чини се исувише смелим уопштавањем уколико се пред очима имају веома сложен однос савезника према идеји рестаурације царске Русије и такође сложени односи Колчакове владе са савезницима.

Нов је у зборнику прилог „Зајмови Русије Србији (19. век)” који се у знатној мери надовезује на претходни рад „Трговина између Русије и Србије (19. век)”. Ослањајући се на резултате својих истраживања у руским и српским архивима, као и на завидно познавање историографске литературе о српској трговини, Поповић је приказао политичке и економске чиниоце који су утицали на осцилације у српско-руским трговинско-економским односима током 19. столећа. Поред чинилаца као што су аграрни карактер привреде и економика самодовољности српског друштва, политика ослонца на Аустроугарску која је монополисала српски извоз, одређивала је обим робне размене Србије са иностранством. Након што је приказао сложене околности добијања првих руских зајмова (1867. и 1876), проузрокованих потребама припрема ослободилачког рата против Османског царства, као и проблеме око њихове отплате, Поповић се нарочито осврнуо на трећи зајам који је Русија дала Србији (1891). Овај зајам, који је такође ушао у државни дуг Србије, разликовао се од претходних по томе што је он заправо био резултат погодбе склопљене, уз посредовање Николе Пашића и руског посланства у Београду, између бившег краља Милана и Руске империје. Према овој погодби, краљ Милан би се, у замену за кредит од два милиона

франака, писмено обавезао да напусти Србију и одрекне свих права која су проистицала из његовог положаја. О заинтересованости Русије за одстрањивање краља Милана из политичког живота Србије говори и то да је, по завршетку преговора, лично император Александар III одобрио зајам Србији у вредности од два милиона франака. Поповић уз текст прилаже (стр. 117–120) у облику фотокопије списак имовине краља Милана која ће бити залог кредитног уговора. Ни након добијања овог кредита, односи између Србије и Русије нису постали растерећенији, чему је немало допринео краљ Милан који је, вративши се у Србију у два наврата, прекршио услове договора.

Другу целину (стр. 219–327) чини пет прилога у чијем средишту је тема Другог светског рата. У прилогу под насловом „Недоумице о Стаљиновој политици уочи Другог светског рата”, први пут објављеном 1997, Поповић је дао веома садржајан преглед савремених историографских радова у којима руски историчари, на темељу свестраног истраживања раније недоступне обимне историјске грађе, преиспитују совјетску спољну политику од Минхенског споразума (29–30. септембра 1938) до немачке агресије на Совјетски Савез (22. јуна 1941). Приказујући резултате до којих су дошли руски и поједини инострани историчари, Поповић свој прилог структурира на особит начин, градећи од њихових истраживања засебну и складну целину у којој указује на константе у Стаљиновој политици, при чему не заузима увек неутралан став, већ прихвата, понекад експлицитно, оцене других аутора или полемиче са њима. Преглед ових истраживања омогућује да се у сагледавању периода од септембра 1939. до јуна 1941, који представља „црну рупу”, оде даље од констатације да совјетска спољна политика није чинила „логичку целину”, а Стаљинови потези изгледају као низ промишљених мера које поседују унутрашњу логичку везу. Значајно је напоменути да је, поред осталих истраживања, наведен и рад Ј. Нежникова (Ју. Нежников) који показује да је совјетско руководство, у мају 1941, разматрало могућност превентивног удара на немачке снаге, од чега се одустало услед уверења да би у случају да Совјетски Савез иницира рат Сједињене Америчке Државе остале неутралне, а Велика Британија би склопила сепаратни мир с Немачком; томе у прилог ишла је тенденција,

приметна у британској спољној политици, да се немачка агресија преусмери на исток Европе. Веома је занимљив прилог „Совјетска политика јачања руског патриотизма 1935–1945. године”, у којем Поповић, на основу доступних историјских извора, пружа, веома успешно, преглед мера које је Совјетски Савез предузео како би учврстио унутрашњу кохезију пред све већом опасношћу од немачког фашизма. Раније идеолошке конструкције, засноване на пролетерском интернационализму, изгледале су лишене конкретног садржаја у новим околностима, те се указивањем на ратничку прошлост руског народа „тражио универзални мотив, општеујединитељски, против непријатеља који је претио да затре и бившу и садашњу Русију”. Политика афирмације руског патриотизма прошла је кроз неколико различитих етапа у којима су се њен садржај и интензитет мењали према успесима на фронту, да би се, на крају рата, настојало на томе да се руски национализам доведе у склад са националним вредностима других народа Совјетског Савеза и са совјетским патриотизмом као интегративном силом свих локалних и националних патриотизама. У последња три прилога, Поповић полемиче са погрешним историографским интерпретацијама, које су најприсутније у радовима Владимира Дедијера у којима су корени југословенско-совјетског сукоба, измештени, из идеолошких разлога, на 1944. годину и доведени у везу са Стаљиновим аранжманима око поделе интересних сфера у Европи. Прихватајући оцену руског историчара Л. Гибијанског (Л. Я. Гибианский) који је показао да симптома сукоба раније није било, Поповић објашњење југословенско-совјетског кон-

фликта тражи у „Стаљиновом методу вођења спољне политике, који је био прагматичан, утилитаран, личан, тј. субјективан онолико колико је сам Стаљин схватао државни интерес Совјетског Савеза”. Након што је изложио хронологију совјетизације земаља Источне Европе, чије су жртве углавном били национални вођи, тј. стварни или потенцијални противници успостављања доминације једнопартијског система, Поповић закључује да је разлог сукоба био у томе што је Стаљин нескривено амбициозног Тита доживљавао као „успешног аутохтоног вођу револуције, који је управо захваљујући томе стекао углед и ауторитет у својој земљи а и код идеолошких истомишљеника у Источној Европи”.

Технички пропусти (грубе штампарске грешке) једина су већа замерка овом зборнику. Узимајући у обзир константе, тако приметне у Поповићевим радовима, које су одређивале српско-руске односе у 19. и 20. столећу, као и преломне моменте у историји оба народа (учешће у светским ратовима, успешне социјалистичке револуције: 1917. у Русији и 1941–1945. у Србији), може се приметити да би овај веома садржајан и тематски богат зборник добио додатно на квалитету да га је аутор закључио синтетисањем ових константи у једном прилогу са општим разматрањима. Објављивањем ових прилога у једној књизи, српска историографија добила је несумњиво значајно дело коме ће се, као важном извору историјских чињеница, обраћати будући историчари при даљем и продубљенијем истраживању српско-руских односа, као и знатан подстицај за критичко сагледавање и вредновање ових односа.

Марко Параментић
Нови Сад
paramenticc.marko@gmail.com